

Múzsákban futás

Borgos Anna: Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn. Noran, Budapest, 2007. 411 oldal

Látszólag könnyű a recenzens dolga, ha Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn* című könyvéről akar írni, hiszen e könyvről megjelenése óta több, egyöntetűen méltató recenzió jelent meg.¹ Ilyen Bíró-Balogh Tamásé is, aki szerint Borgos Anna „olvasható (és olvasmányos) tudományt, új tudományt teremtett: az írófeleség-kutatást. Jóindulatú legendák vagy rosszindulatú pletykák helyett rögtön összegző alapművet ad.”²

Egy alaplómű van tehát kezünkben, mely mostantól a tudományos kánon része lesz, akár a pszichológia, akár az irodalomtörténet, akár a társadalmi nemek, akár a pszichoanalízis huszadik század eleji története, akár csak a három férj: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső vagy Karinthy Frigyes érdeklí az embert.

A szerző – az MTA Pszichológiai Kutató Intézete Társadalom-lélektani osztályának munkatársa – a női életutak pszichografikus vizsgálata során interdiszciplináris mű megírására vállalkozott: a pszichológia, a társadalmi nemek és az irodalom egymást tükröző és alakító diskurzusát is vizsgálja.

¹ Szőke Kornélia: „A legszebbektől sokasodást várunk”. In: *Műút, 2007/04.*; Kádár Judit: „Három új nő Magyarországon”. *Élet és Irodalom, 2007. 08. 03.*; Horváth Györgyi: „Utólagos alaköltés” in: <http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=15202> és Gordon Agáta: „Női portrék” in: <http://www.masok.hu/cikk2.php?sid=1715>,

² Bíró-Balogh Tamás: „Született (?) írófeleség” in: <http://www.ij.nyugati.jelen.com/archiv/2007/2007%20szeptember/ijt.html>

Bár központi témájának az írófeleségek kétes értékelésének újragondolását tartja, a múlt század női szerepeinek megismertetése, a férfiak nőkről s a nők magukról való gondolkodása és a hagyományos szerepektől való távolodásuk, az azzal folytatott küzdelem is hangsúlyos. A két részre tagolt könyvben az első tanulmány a huszadik századelő pszichotörténeti és kulturális kontextusában vizsgálja a női szerepstratégiákat és a nőkről alkotott sztereotípiákat. Példákon keresztül jellemzi az átmeneti időszak átmeneti szerepeit, a „hisztéria és nőiség” összekapcsolásának formáit és értelmezéseit, a női analitikusok és az írónők helyzetét, fogadtatását. A második fejezetben pedig a három író feleségeinek életéről alkot új képet, külön fejezeteket szentelve az író előtti időszakoknak, a leendő férjjel való megismerkedésnek, a házasságnak, önmegvalósításaik mikéntjének és az utolsó időszakoknak. Az kérdés lehet, hogy a két tanulmány önállóan olvasandó, vagy esetleg az első felvezetése a másíknak. Az első fejezet ugyanis bevezetésnek is tekinthető, amennyiben az írófeleségek kapcsán felmerülő kérdések – mint a „más”-nak lenni, önálló (írói, analitikusi) ambícióval rendelkezni – itt kerülnek tágasabb európai példákkal is megvilágított kontextusba. Továbbá mindkét fejezetben a tizenkilencedik század vége és a múlt század harmincas éveit közti időszakot dolgozza fel forrásokra, példákra, adatokra hivatkozva.

Az első tanulmány: *Nők és nőképek a kultúrában. Átmenetek, átjárások, Másikszerepek* fejezetcíme sokat sejtető. S valóban sok témát markol egybe a szerző. Egy mozgalmas, ellentmondásos időszakot vázol fel, amikor változóban volt a közbeszéd, a normarendszer. Individuum-kultusz és válság egyszerre jelentkezett. S mindezt a korábban háttérbe szorított „másságok” auto-

nómiáért folytatott küzdelme kísérte. Leírásában éles határ húzódik a privát és nyilvános szféra, hagyományos és új szerepek, férfi és nő közt. Összetett képet rajzol elénk elszántan önállósuló, ezért a társadalom által stigmatizált nőkről és a kettős-életűekről, akik szabad, önmegvalósító nyilvános és a családi hierarchiának alávetett, alkalmazkodó privát életet élnek.

Borgos gondolatmenetében és érvelésében itt is egyszerre hivatkozik a korabeli szövegekre és a mai kortárs feminista kritikára. Ebből következően (tényszerűen és nem előítéletesen megállapítva) kizárólag csak olyan férfiakkal találkozunk, akik gúny és tudományos vizsgálat tárgyává tették a nőket, s látszólag olyanok nem voltak, akik a saját kulturális korlátaik közt toporogva, de mégiscsak törekedtek volna valamiféle megértésre – az egy Ignostus leszámítva, aki szabad képzelettel megírta *Emma asszony leveleit* (úgy tűnik, nemcsak egy kis fantáziálgatás kedvéért, hanem élvezve is a szerepjáték intellektuális kihívásait).

A nőiség és pszichoanalízis kapcsán főleg Freud ambivalens nő-képébe kapunk betekintést. De ennek ürügyén fejti ki szerzőnk azt is, hogy „a nőiségről való korabeli tudományos gondolkodás összefügg a kor kulturális reprezentációival, a tudományos és populáris képzetek kölcsönösen tükrözik és alakítják egymást”. (41. old.)

A pszichés megbetegedés mint a szerepkonfliktusokkal való eredménytelen megküzdés a témája a Sikertelen álca című fejezetnek. A huszadik század elejének szakmai és laikus közvélekedése szerint is a nőiség és a hisztéria összefüggtek, ezért tárgyalhatja Borgos e betegség szimbolikus szerepét témájával kapcsolatban. A pszichológia múlt századi nagymestereinek szavai és tettei segítségével mutatja be, hogy mit tartottak a hisztéria jellemzőinek és okainak, és mit gondoltak a nőiségről. Nyírő Gyula (Kretschmer nyomán) „filogenetikailag fejletlenebb alkatúnak” (43. old.) tartja a hisztériában szenvedőt, és ez összefügg azzal is, hogy az érzelmileg gazdagabb nőnek válto-

zatosabbak a primitív reakció is, Ferenczi szerint pedig a hisztéria nem más, mint a társadalmi elvárásnak megfelelően a szexuális elfojtás megoldása. Charcot nyilvános demonstrációin jórészt férfiközönség szemlélte a hisztérikus rohamban vergődő, tanulmányozásra kitett női testet. Freud pedig jó matériát lát a beteg testnyelvében ahhoz, hogy megalkossa az őt világhíressé tevő pszichoanalízis nyelvét. A feminista kritikusok hisztéria-értelmezései a preödipális anyanyelvhez való visszatéréstől a beteg nő önreprezentálásán keresztül a hisztéria mint a nő első maskulin nyelvéig terjednek.

Három pszichológus négy emblematikus nőbetegének történetével – a férfiak megfogalmazásain keresztül – átláthatóbb kép is kialakulhat bennünk a korabeli sztereotípiákról. Anna O. sokat idézett és értelmezett története megmutatja, hogy egy rossz szerepbe kényszerített és önmagát megbetegítő nő hogyan képes egy orvossal folytatott beszélgetéseken keresztül sok kínlódással, de gyógygyógyítani (vagy elfogadni) magát, s mellékesen hogyan válik ennek köszönhetően a pszichoanalízis megszületésének legfőbb inspirálójává. De nemcsak ezt. Breuer gyengeségére és butaságára, páciense helyzetének és állapotának megnevezésére szintén rávilágít. Freud és Dora Bauer két álmának történetét cafatokra szedve mutatja meg Borgos Anna Freud gondolkodásának szűk korlátok közt mozgását. Ferenczi Sándor és Pálos Elma terápiás és szerelmi története szintén nagyon tanulságos a korszak gondolkodásmódja iránt érdeklődő olvasónak. Míg Elma szerelmes lett abba a férfiba, akinek kitarhatha lelkét, Ferenczi 'héja-nászként' éli meg mindezt, s előbb Freudhoz küldi a „gonosz [...] halált hozó” (61. old.) lányt, majd visszahullik Elma 'elmondhatatlanul gyengéd' anyjának karjaiba. De míg Sándor csak ostoba módon vergődik, hogy orvosi szakkifejezéseket és mentségeket találjon a benne kialakult károsra, addig Elma még ötvennégy évvel később is „gonosz”-ként és a „természetnek

kiszolgáltatott rabszolga"-ként (63. old.) jellemzi huszonkét éves kori önmagát.

Az, hogy az alávetett, de a domináns fél sem volt képes felismerni, hogy viselkedésüket, lényüket a társadalmi szerepek és kultúrájuk determinálja, nem számonkérhető rajtuk. Inkább nagyon életszerű megjelenése ez a mai és az egykori mentalitásbeli különbségeknek. Ferenczi és a proletárlány története (amikor a Ferenczi által kiprovokált, majd elutasított affér a lány öngyilkosságával végződik) pedig egyrészt megerősít abban, hogy e férfi nem is lett volna képes ilyen reflexív szellemi teljesítményre, másrészt tovább árnyalja a férfi és nő korabeli életlehetőségeiről alkotható képünket. A fiatal lány kedvére felszedett és eldobható játékszerként hat az orvos kezében, akinek viselkedésében fel sem merül a hozzá hasonló teremtménynek kijáró felelősségérzet. (Vagyis kétségesnek tűnik Borgos Anna következtetése, hogy egyszerűen csak „Ferenczi, a viszontáttétel jelenségének fő felfedezője ezúttal érzéketlennek mutatkozik saját és kora előítéleteivel szemben”. (65. old.) Meg kell jegyezni, a szerző történetfűzésében is jóval kíméletesebb Ferenczivel, mint a ma már bátran, sőt divatszerrően kritizálható Freuddal.)

A gyógyító nőkről szólva a pszichoanalízis kialakulásától kezdve ismerjük meg a mozgalomban résztvevő nők számának és szerepének alakulását. A – mából visszaneézve – meglepően magas számot több okkal magyarázza: egyrészt a tízes évektől kiszélesedtek a munka és az oktatás területén a nők elhelyezkedési lehetőségei. Másrészt idegeneknek mindig könnyebb meghódítani egy új szakterületet, ahol még nem alakult ki a szakmába kerülés hierarchiája. Harmadrészt a pszichoanalízis nőiséghez kapcsolódó értékei (mint az emócionális, empátia) is segítségükre voltak. De az is okozhatta ezt, hogy e szakterületen nagy volt a zsidó identitásúak aránya, ami a zsidóság modern női szerepek felé való nyitottságával és „a férfi részéről a megfelelő műveltségű női partner igény”-ével (69. old.) ma-

gyarázható. Borgos ismét kitér Freud szerepére és a női analitikusokhoz fűződő ambivalens viszonyulására: „alapvetően értékelte az intellektuális önállóságot, ugyanakkor elvárta a saját elméleti elgondolásaihoz való lojalitást és nehezen viselte a szakadárokat”. (72. old.) Vagyis nem baj, ha nem járnak folyton a nyakára tanácsot kérni, csak ne gondolkozzanak másként, mint ő, vagy ne legyenek okosabbak nála. Hosszan ismerteti a legfontosabb női analitikusok (Anna Freud, Helene Deutsch, Melanie Klein, Karen Horney, Sabina Spielrein, Lou Andreas-Salomé) munkásságát. A magyar pszichoanalízis történeténél ugyanígy jár el. Lényegre törő személyes és szakmai életrajzot kapunk a legfontosabb pszichoanalitikus nőkről: Kovács Vilmárról, Bálint Alice-ről, Hajdu Lillyről, Hermann Alice-ről, Rotter Liliánról, Gyömrői Editről, Benedek Terézről, Lévy Katáról, Mahler Margitról, Liebermann Lucyről. A kalandos és gyakran tragikus sorsok ismertetésekor Borgos a kutatási területeikre is kitér, s helyet kér nekik a múlt század társadalom- és tudománytörténeti kánonjában.

A negyedik téma – ami sajátosan jellemzi a nők helyzetét és a róluk való gondolkodást – az irodalom területére merészkedő, önmegvalósító nők sorsa és fogadtatásuk. Megtudjuk, az elvárások és a minták töredezettsége egyaránt megnehezíti a nők számára az önkifejezésnek ezt a módját. A női irodalom mibenlétének kortárs recepciója után tér rá a század első felének női irodalom értelmezésére. Itt ismét előkerül a fokozott emócionális és az öntudatlan esztétikum, de az „egyéni, művészi megrögzítés genialis adomány”-a lehetőségének (103. old.) megkérdőjelezése is. Ezután a század elő női íróival, kitüntetetten Kaffka Margittal foglalkozik. Kaffka egykorú fogadtatását a tízes és harmincas évekbeli kritikákat bőven idézve (és változtatva) ismerhetjük meg. Ady, Móricz, Karinthy és Radnóti, Török Sophie, Németh László, Füst Milán és Schöpfung Aladár kritikáiban a feminizmus és a Másság-paradigma jelenik meg. De míg a

férfi kritikusok így-úgy átfogalmazott lekezeléssel írnak Kaffkáról, addig Török Sophie – az épp e férfiak véleményében is meglévő – kulturális meghatározottságot is kiemeli.

A kötet második fele foglalkozik a tulajdonképpeni címszereplőkkel. A három nő, Török Sophie, Harmos Ilona és Böhm Aranka kiválasztását származás- és ambícióbeli hasonlóságok s az indokolta, hogy mindhárman az 1920-as években lettek Nyugatosok feleségei, de mind különbözőképp élték meg írófeleség-szerepüket. A három élettörténet a kötet legélvezetesebb része. A döntően életrajzokra, levelekre, visszaemlékezésekre épülő szövegek érzékletesen és több nézőpontból is bemutatják a három nő motivációit, bizonytalanságait, ellenérzéseit, görcseit. A nőiséghez, a társadalmi szerepekhez, a testükhöz fűződő viszonyról, a kortársak róluk és egymásról alkotott véleményeiről is képet kapunk. A pszichobiográfiák a szereplehetőségeket, konfliktusokat és a feldolgozásuk eltérő módjait is tartalmazzák. Az izgalmas részletekre (mint például Szabó Lőrinc, Babits Mihály, Török Sophie és Komjáthy Aladár orgia-napja) és a lelki folyamatok elemzéseire (például Harmos Ilona álmainak kellő tudományos körültekintéssel kezelt vizsgálata) kíváncsi olvasó egyaránt talál érdeklődésének megfelelő szakaszokat. Böhm Aranka esetében természetesen több a történetekre, mások jellemzésére építő pszichologizálás, mivel róla sajátkezű önvallomás híján csak közvetett források maradtak. Épp ez okozza azt is, hogy nehezebb a 'végzet asszonya' vagy a 'Karinthy gyilkos' sztereotípiájával megküzdenie egy kései kutatónak. Ennek ellenére Borgosnak sikerült felvillantani a Karinthy és Böhm közti ellentmondásos viszonyban a gyengédség, az ironia és az ösztartozás szálait is.

Három érdekes életet ismerünk meg Borgos Anna könyvéből, köszönhetően a szerző imponáló forrásismeretének és bőséges pszichológiai értelmezéseinek. S szerencsés módon ebben a tanulmányban a személyes életek kibontakozását nem zavarják meg a

kései értelmezések kuszaságai. A korábbiakban ugyanis a korabeli és az ezredforduló elméleteinek egymás mellett idézése miatt nem egyszer fogalmilag túlterhelt lett a szöveg. (Ráadásul ez a fogalomhasználat alkalmanként megmarad a szavak felületén, s nem töltődik fel tartalommal, következetességgel.)

De nem ez az egyetlen probléma az első tanulmánnyal. Nem teljesen világos ugyanis, hogy mivére is került egy kötetbe az írófeleségekről szólóval. Ha – amint fentebb már felvetődött – az írófeleségekhez köthető témák, mint a „másság”, az önálló (írói, analitikusi) ambíció megléte az ok, akkor is csak részben szerencsés az összekapcsolás. Legfőképpen azért, mert a sok adat, példa közt nem mindig világos, hogy a század elején, a tizes vagy éppen a harmincas években járunk-e. Ha ez tényleg annyira változásokban gazdag korszak volt – amint azt többször írja –, megteheti egy történeti igényességű, vagy egyszerűen csak a pontosságot szem előtt tartó szerző, hogy a századforduló, a századelő, a tizes, huszas, harmincas évek közt félmondat erejéig sem disztingvál? És az olvasó ennyi átalakulás közepette (1895: az első leánygimnázium megnyitása Magyarországon, 1907: az első feminista lap megindulása, 1920-as évek: a női mozdulatművészet fénykora, 1934: Radnóti Miklós egyetemi disszertációja Kaffka Margitról, 1930-as évek: a nők aránya a pszichoanalitikusok közt Magyarországon 14%) hogyan láthatná tisztán a nőket meghatározó társadalmi-kulturális közeget?

Lehet, hogy a három írófeleség sorsértelmezése irodalomtörténeti vagy pszichobiográfiai alapmű, de az első tanulmány mint a társadalmi nemeket vizsgáló kultúr- vagy pszihotörténeti igényességű munka több sebből vérzik.

A társadalom- és a kultúrakutatás alapkérdése, hogy milyen jegyekben, nyelvi, viselkedésbeli megnyilvánulásokban érhető tetten az egymásról, illetve a társadalom egy másik csoportjáról való gondolkodás. Itt térben és időben különböző viselkedésekről,

kifejezésekről olvasunk. Erős hangulati kép alakul ki Freud (1895–1933), Ferenczi (1911, 1917), gróf Révay József (1932), Bánhegyi Jób (1939) vagy a magyar írók nőértékeléséről Móricz Zsigmondtól Radnótiig (1912–1934), de hiányzik annak pontos megfogalmazása, hogy mik is voltak ennek a korszaknak azok az előítéletei, nyelvi, viselkedésbeli momentumai, aminek közegében a nők átmeneti életútjait vizsgálja a szerző.

Ebből a tartalmi hiányból – valójában reflektálatlanságból – következik az, hogy felmerülhet a kérdés: érvényesek-e a szerző által alkalmazott mai nézőpontok a hetven–száz évvel ezelőtti világ megértéséhez? Igaz, Borgos használja bevezetőjében a társadalmi konstrukció szókapcsolatot, de kifejtésében már ott is problematikusan jár el. Nem elég ugyanis Platónról Bergsonig hivatkozni elméletekre vagy más tudományterületek kapcsolódó értelmezéseit idézni. Ezek csupán a konstrukciót igazolják. A pontos megértéshez a kifejezés előtagja ugyanolyan fontos. A történelmi időben létező társadalom az, amely létrehozta – hagyományából és az új helyzetekhez való alkalmazkodásból – az élhetőnek tekintett világértelmezéseket, stratégiákat, kulturális formákat. A meghatározás persze még így is képlékeny: társadalmi csoportoktól és történelmi helyzetektől is függően többnyire különböző alkalmakra és témákra vonatkozó konstrukciók élhetnek egymás mellett, mialatt az egészben a múlthoz illeszkedés és a jelenhez alkalmazkodás dinamikája is folyamatos. Nem lehet egységes egésznek tekinteni 'már az ókori görögöktől' (de még csak 1895-től 1939-ig sem) Európa férfainak nőkről való gondolkodását és a női sorsok alakulását. A nőttörténettel foglalkozó szerzők közül például Joan Kelly-Gadol foglalkozik azzal a változással, ami a középkor és a reneszánsz udvarainak nőszerepeiben (az utóbbi rovására például a szexuális szabadságban) bekövetkezett.³ Nem a recenzio

dolga tárgyalni, hogy meddig hatottak, hatnak a reneszánsz udvari emberének viselkedési szabályai és elképzelései – mint annyi minden mással – a nővel kapcsolatban is, vagy hogy mennyire hely, társadalmi csoport, műveltség vagy épp személyiség függőek ezek a viszonyulások. Itt csupán annyit kell megjegyezni, hogy nem lehet a bonyolultság, az árnyalatok meglétének említése nélkül, örök entitásként (amit a szöveg nagyon is lehetséges olvasata sugall) kezelni a férfi–nő képzeteket sem.

Amennyire csak lehet (még ha a kultúra és az emberi életek összetettsége miatt ez nagyon nehéz is), ebben a tanulmányban rá kellett volna közelíteni arra a világra, amiről beszélni akart. Jobb lett volna, ha kevesebbet akar markolni, ha tehát a három írófeleség kulturális közegéhez akarja közelebb vinni az olvasóit, akkor sorra veszi a Nyugatosok és holdudvaruk vagy a húszas–harmincas évek értelmiségének, esetleg Budapestjének nőkről szóló megnyilvánulásait.

Kicsit távolabbról: Borgos Anna egy fantasztikus világot tár elénk. Mai szemmel teljesen elképzelhetetlen gőgöt és értetlenséget férfi és nő, kietlenséget és távolságot két szerelmes (vagy szerelemre vágyó) ember között. Még akkor is, ha továbbélnék súlyos nyelvi, mentalitásbeli beidegződések, nem tagadhatók le a mai kor tapasztalatai sem az átalakult (átalakuló) férfi és női szerepekről, az intimitás és a megértés (vagy arra törekvés) megváltozott távlatairól, amik bizonyíthatják a distanciát a múlt század első fele és az ezredforduló közt, és segíthetik a tudósi távlagtartást.

Borgos Anna is pontosan tudja: a pszichotörténet alaptétele az, hogy nemcsak a megírást, de a forráskezelést, sőt a téma-

Susan (eds.): *Becoming Visible – Women in European History*. Boston etc. 1987. 175–201. A társadalmi, gazdasági viszonyokról lásd ugyanő: *„A nemek társadalmi viszonyai”*. *Aetas*, 8. évf. (1993) 4. 139–153. (eredetileg *Signs: Journal of Women in Culture and Society* vol. 1, no. 4. 1976.)

³ *„Did Women Have a Renaissance?”* In: Brintenthal, Renate–Koonz, Claudia–Stuard,

választást is meghatározzák a szerző lelki indíttatásai, érzelmi viszont-indulatáttételei. Tisztában van vele, hogy az általa leírt történetekben, sorsokban szét kell választania az „egyénit” és a „társadalmi”. (373. old.) S ebben az segíthet, ha körüljárja, tudatosítja a vizsgált személyek és az értelmező pozícióját, vagyis történelmi, kulturális helyét, személyes szándékait, ideáljait, indulatait. Ennek folyamata természetesen nem tartozik az olvasóra, az viszont igen, hogy a szöveg tükrözi-e az elvárható objektivitás elérésének sikerét. Borgos Anna könyvében nem mindenütt. Kiragadott, de beszédes részlet a bevezetőben Rufus Griswold 19. századi író-kritikus idézetének értelmezése. A két állítás közül „a nők morális természetére [...] eleve jellemzőek a zseni vonásai” és „fennáll a veszély, hogy a kreatív energia kirobbanó erejét összetévesztjük a kihasználatlan személyes érzelmek felszínre törésével” (17–18. old.) Borgos csak ez utóbival foglalkozik. Méltatlankodva jegyzi meg: „ha tehát a kreatív energia nőben nyilvánul meg, nem árt résen lenni, mert könnyen lehet, hogy nem »valódi« tehetség jeleiről, csak »kihasználatlan érzelmek felszínre töréséről« van szó”. (18. old.) Nem lett volna ugyanolyan izgalmas megérteni az

első – a nőkre nézve akár pozitívan is értelmezhető – mondatot is? És vajon nem lehet, hogy Griswold utóbbi mondata sem az elutasításból, hanem valamilyen élményből táplálkozott? Ez az elfogultság, a saját gondolatrendszerének ilyen erőteljes végigvitele elpusztítja azt is, ami a tanulmányokban jó. Nem mentség az sem, hogy ez a feminista szerzők gyakori hibája. Bárkitől is származik egy mondanivalójában elfogult, logikai, gondolatmeneti pontatlanságokat tartalmazó szöveg, ugyanazt érdemli.

Borgos Anna olyan témáról ír – sok forrást bevonva, elkötelezetten –, amiről eddig kevesen. Mégsem sikerült betöltenie azt az űrt, ami azért létezik, mert hiányoznak az olyan nő történeti munkák, amelyek nem évszázadokra visszavetített vélt vagy valós sértettségekre alapoznak. A távolságtartás, reflexivitás hiánya pedig sajnos azt sugallja, hogy zsarnokoskodó és szenvedő, boldogtalan ostobák gyülekezeteként lássuk a múltban élteket, nem pedig más kulturális formák között élő emberekként, s emiatt elveszik az árnyaltabb társadalomtörténeti kép megszületésének lehetősége is.

LANTOS EDIT